

ДИН ФАЛСАФАСИДА ИНСОН ВА УНИНГ ЖАМИЯТДАГИ ЎРНИ

Д.Норматова,

доцент, фалсафа фанлари номзоди,

Фарғона давлат университети

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7329264>

Аннотация: мақолада дин фалсафасида инсоннинг жамиятда тутган ўрни илмий-фалсафий таҳлил қилинган. Шунингдек, жаҳон динлари таълимоти ва фалсафий қарашларида жамият ва шахс муносабати масалалари ёритилган.

Калим сўзлар: монотеистик динлар, инсон муаммоси, табиат ва жамият, шахс ва жамият, диний-фалсафий қарашлар, адолат, исломий қадриятлар, Ҳинд фалсафаси, борлиқ.

ФИЛОСОФСКАЯ РЕЛИГИЯ ЧЕЛОВЕКА И ЕГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация: В данной статье с точки зрения философии религии анализируется место человека в обществе. Также, раскрыты отношения общества и личности в учениях мировых религий и в философских взглядах.

Ключевые слова: монотеистические религии, проблема личности, природа и общество, личность и общество, религиозно-философские взгляды, справедливость, исламские ценности, философия Индии, бытие.

PHILOSOPHICAL RELIGION OF MAN AND HIS HUMAN SOCIETY

Abstract: This article analyzes a person's place in society from the point of view of the philosophy of religion. Also, the relations of society and the individual in the teachings of world religions and philosophical views are revealed.

Keywords: monotheistic religions, the problem of personality, nature and society, personality and society, religious and philosophical views, justice, Islamic values, philosophy of India, being.

КИРИШ

Ҳозирги замон фани ва илмий қарашларда учта жаҳон дини: буддавийлик (милoddан аввалги 6-5 асрлар), христианлик (милoddий биринчи аср) ва ислом (милoddий VII аср) тарихан шакллланганлиги ва ҳар бирининг ўзига хос диний таълимоти, ривожланиш тарихи (эволюцияси) ва фалсафий қарашлари мавжудлиги эътироф этилади. Жаҳон динлари таълимоти ва фалсафий қарашларида инсоннинг мавжудлиги ва унинг борлиққа муносабати, оламнинг яратилиши, инсоният тақдири, яшашидан мақсади, табиат ва жамиятнинг мавжудлигининг асослари каби кўпгина масалалар қатори шахснинг жамиятга ва аксинча жамиятнинг шахсга муносабати масалалари ҳам ўз ифодасини топган. Барча миллий ва монотеистик динлар таълимотининг асосида ягона қудратли илғор кучга ишониш ва унга итоат қилиш ётади.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ.

Буддавийлик фалсафасида инсон (шахс) муаммоси, яъни унинг мавжудлиги, яшашидан мақсади, қарашлари, дунё, мол-мулкка, амалга муносабатидан иборат кўп жиҳатлари қамраб олинган. Бу фалсафий қарашларда инсон ва жамият мавжудлигининг асоси бўлган борлиқ (моддийунлик) барча кўриниш ва шаклдаги ҳар қандай ҳаёт, барча мавжудотларга азоб берувчи ёмонликдир. Бу фалсафий мушоҳадада ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби инсониятнинг, барча тирик мавжудотларнинг дунёга келиши ва қайта тирилиши дунёси (сансара)га боғлиқ деб тушунтирилади. Чунки, инсон ўз моҳияти

билан ҳис-туйғу, эҳтирос, талаб ва эҳтиёжларини қондиришга интилиш билан азоб-укубатларни кўпайтиради. Бундан қутулиш учун ғафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини буддавийлик фалсафаси бўйича англаш, яъни ҳаётга чанқоқликдан, кўнгилхушликлардан, лаззатлардан, бойликка интилишлардан воз кечиш, тўғри йўлни тутиши (тўғри қарашлар, тўғри ҳатти-ҳаракатлар, тўғри ҳаёт тарзи кабилар) лозим ва ниҳоят қайта туғилишга чек қўйиб, «Нирвана»га «Ҳаётдан ташқари»ликка олиб келиши мумкин. Бу фалсафий қарашлар бўйича инсон ўз шахсий қобиляти, интилиши, ижтимоий фаолиятларидан воз кечиши, барча ҳаракатларида, шу жумладан, жамиятга бўлган муносабатларида ҳам «Нирвана»га етишиш учун диний кўрсатмаларга амал қилиши керак бўлади.

Тирик ва бир бутун организмлар бўлган шахс ва жамият бундай талабни бажариши амри маҳол. Бундай нажотга эришиш имконияти фақат зоҳид ва монахларда кўпроқ бўлиши мумкин. Шахс ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлиги ва тараққиётини таъминловчи ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий, ахлоқий ва эстетик муносабатларни таъминлайди. Муайян жамиятдаги кишиларнинг бу муракаб жараёнларда фаол қатнашиши, уларнинг ички ва ташқи ҳаракатларини юзага келтирувчи моҳияти буддавийлик фалсафасининг хинаяна йўналишини ўзига хос изоҳлайди. Борлиқ ва бутун тирик мавжудотлар, шу жумладан, инсоннинг мавжудлигини ҳам бирлик моҳиятига эга бўлган «Дхарма»[1] га боғлиқ деб тушунтиради.

Ҳинд фалсафасида, айниқса буддавийликнинг хинаяна йўналишида табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини, шахс ва жамият муносабатларини тадқиқ қилишда дхарманинг моҳиятига етиш масалалари кўпчилик файласуфларнинг диққатини ўзига жалб қилган. Ҳиндистоннинг йирик буддавийлик файласуфи Васубандху (V аср)нинг «Абхидхарма хоша» номли рисоласида дхарма тушунчаси ва моҳиятини очишга кенг ўрин берилган. У ўз қарашларида чексиз дхармалар сонини турли белгиларига қараб 75 турга бўлади. Аввало уларнинг ҳаммаси икки: «Ҳаётга мойил» ва «Ҳаётга мойил бўлмаган» типларга бўлинади. Ҳаётга мойил бўлган дхармалар туғилиш, мавжудлик, ўзгарувчанлик, йўқолиш каби тўрт жараён билан боғлиқ бўлиб, бу жараён тез-тез алмашилиб туради. Ҳаётга мойил бўлмаган дхармалар эса юқоридаги жараёнлар билан боғлиқ бўлмайди.

Буддавийликдаги бу диний фалсафий қарашлар шахс ва жамият масалаларини ва бутун борлиқни дхарма орқали бошқарилишини асослашга уринади. Буддавийлик фалсафасининг Махаяна йўналишида хинаяна фалсафий қарашларидан фарқли томони шундаки, унда шахс ва жамият масалалари, тараққиёт омиллари бошқача талқин қилинади. Махаяна фалсафасида Абсолют[2] билан Нирвана[3] айнанлаштирилади. Нирвана Хинаяна фалсафаси талқин қилганидек, дхарманинг тинчланишини ердаги ҳаётнинг тугаши деб қарамайди. Махаяна фалсафаси бўйича, нирванага етишиш учун моддий ва маънавий хом ҳаёллиқни енгиш, азоб-укубатларнинг манбаи бўлган «Нарса ва ҳодисалар»дан мустақилликка эга бўлиш кифоя. Нирвана инсондаги ўзига хос психик ҳолат деб қаралади. Жаҳон динларидан яна бири бўлган христианлик фалсафасида шахс ва жамият масалалари, мавжудлик сабаблари, ҳаракатлантирувчи кучлар ва унда инсоният (шахс)нинг фақат ўрни ва роли ҳақида эмас, балки унинг моҳияти, ташқи оламга шу жумладан, жамиятга, илоҳий кучларга муносабати ҳақида фикр юритилади.

Христианлик тарихида шахс ва жамият муносабатлари масаласи унинг дин сифатида шаклланиш давридаёқ юзага кела бошлаганлигини кўрамиз. Қулдорлик жамиятининг инкирози натижаси сифатида сиёсий ва ижтимоий зулмнинг кучайиши қулларнинг оммавий норозилигини келтириб чиқарди. Римда бу норозиликларни бостириш

христианликнинг мавқеини кўтариб, унинг кенг тарқалишини таъминлади. Чунки, христианлик қадимги динлардан фарқли ўлароқ жамият ва кишилар ўртасидаги этник ва социал чегараланишларни инкор этиб, руҳнинг ўлмаслиги ва ўз эътиқодий амалиётига асосан у дунёда роҳат ва фароғатда бўлиши мумкинлигини тарғибот қилди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ.

Шахс ва жамият масалалари, уларнинг ўзаро муносабатларининг фалсафий таҳлили христианлик йўналишларидаги уч кўринишда тасаввур қилинадиган Худо моҳиятига асосланади. Масалан, православ йўналиши таълимотида, ўғил Исо ота Худодан, муқаддас руҳ ҳам ота Худодан яратилган дейилса, католикда ота Худо ва ўғил Худо ҳам Худодан туғилган дейилади. Бундай диний-ақидавий таълимотларга, яъни Исонинг икки моҳияти, «гуноҳни ювиш», жаннат ва дўзах, охират, Исонинг қайта тирилиши, инсоннинг яшашдан мақсади, шахс ва жамият муносабатлари каби кўпгина масалалар диний-фалсафий қарашларда таҳлил қилинади. Христиан дини фалсафасида иймон, эътиқод ва ақлнинг уйғунлигига эътибор қаратилиб, ҳақиқатга эришишнинг уч шаклини кўрсатдилар: фан, фалсафа ва илоҳиёт (теология). 1. Фан энг қуйи босқич бўлиб, нарса ва ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатларини аниқлашдан нарига ўтмайди; 2. Фалсафа бу ақлий билимнинг муайян юқори босқичи бўлиб, унинг вазифаси оламни яратган биринчи сабабчиси Худони билишдан иборат; 3. Илоҳиётга асосланган билимлар неотомистларча қимматлидир, чунки у ҳақиқатни очишга ёрдам беради.

Инсон (шахс)нинг моҳияти, ҳаракати, интилиши борлиққа, жамиятга муносабатлари ана шу уч босқич доирасида таҳлил қилинади. Христиан фалсафасининг асосий қисмларидан бири бўлган онтология бўйича борлиққа таъриф бериб бўлмайди. Борлик илоҳиётчилар учун «Биринчи мутлоқ тушунча» деб қаралади. Шунинг учун христиан фалсафасида борлик ҳам, табиат ҳодисаларининг хусусияти ҳақидаги таълимот ҳам худо борлиғи ҳақидаги таълимот, деб қаралади.

XIX ва XX асрларда христиан фалсафасида кўпгина фалсафий масалалар қатори шахс ва жамият муносабатлари муаммоси неоавгустинлик қарашларида ўз ифодасини топди. Улар инсон ташқи оламни билиш учун унинг ички тажрибаси етарлилиги, худо билан инсон ўртасидаги бевосита алоқа ҳақидаги таълимотнинг мавжудлиги, алоҳида шахснинг муаммоларига эътиборнинг қаратилиши каби ғояларни илгари сурдилар.

Христиан фалсафасининг протестантлик йўналишида либерал теология, яъни теизмга (Худо оламни яратувчиси ва бошқарувчиси) деизмни (оламни яратишда Худо бошланғич сабабчи) қарши қўйиш ғоясини бир неча диний-файласуф олимлар илгари сурдилар. Жумладан, И.Землер (1725-1791) динни ақл билан мослаштиришга ҳаракат қилиб, Худо оламни яратишда биринчи туртки вазифасини бажариб, борлиқдаги бошқа жараёнларга аралашмаганлиги ҳақидаги фикрни асосламоқчи бўлади.

Бундай ғоянинг тарафдорлари диний манбалардаги фикрларга асосланган бўлишлари мумкин. Унда шундай дейилади: «Худо сизларга ҳар турли қобилият берган. Ҳар бирингиз шу қобилиятингизни ишга солиб, бир-бирингизга хизмат қилинглар»[4]. Бу ерда инсонга берилган қобилият орқали шахс эркинлиги ҳам юзага чиқади. «Бир-бирингизга хизмат қилинглар» деган иборада инсоният ва жамият, шахс ва жамият ўртасидаги муносабатлар ҳам шулар жумласига киради. Диний манбаларда инсоннинг ҳар бир ҳаракати ва бажарадиган ишлари Худонинг марҳамати қилиб кўрсатилади. Яъни: «Ким сўзласа, Худонинг сўзлари қилиб айтсин. Ким хизмат қилса, Худо берган куч билан хизмат қилсин. Шундай қилиб, Исо Масих орқали Худо ҳар бир иш ва сўзда улуғлансин»[4].

Хулоса қилиб айтганда, христианлик йўналишларидаги (католик, православ, протестант) диний фалсафий қарашларида шахс ва жамият муносабатлари ўзига хос талқин ва таҳлил қилинади. Айни пайтда бу масала барча христианликнинг диний фалсафий қарашларида инсоннинг яратилиши, яшашидан мақсади, кишиларнинг бир-бирига бўлган алоқалари, этник ва ахлоқий хусусиятлари орқали таҳлил қилинади. Бу фалсафада инсонга Худо томонидан берилган қобилият ва шахснинг тутган ўрнига аҳамият берилсада, оқибат натижада шахс эркинлиги чеклаб қўйилади.

Шахс ва жамият муносабати масаласига энг катта эътибор қаратган дин – ислом динидир. Инсоннинг моҳияти, жамиятда тутган ўрни, жамият ва умуман инсоният олами билан муносабати, жамият ва Аллоҳ олдидаги бурчи, маънавий қиёфаси каби масалалар қатор Қуръон оятларида, ҳадисларда, фикҳ (мусулмон ҳуқуқшунослиги) ва шариат аҳкомларида турли жиҳатлардан талқин қилинган. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, Қуръон оятларида инсон муаммосига бир неча жиҳатлардан ёндошилади. Чунончи, унинг жисмоний ҳолатини назарда тутган ҳолда унга физиологик моҳият нуқтаи назаридан қаровчи оятлар билан бирга, унинг руҳий ва маънавий ҳолатларини назарда тутувчи ижтимоий моҳият сифатида талқин қилувчи қатор оятлар мавжуд. Инсонни физиологик моҳият сифатида талқин қилинган оятларда инсон бошқа маҳлуқоту мавжудотлардан ҳеч қандай афзаллиги йўқ. Чунки у ҳам бошқа маҳлуқотлар сингари Аллоҳ томонидан «тупроқ»дан, «лой»дан, «балчик»дан, умуман моддий унсурлардан яратилган ва яна моддий унсурга айланади. «У зот инсонни (яъни Одам алайҳиссаломни) сопол каби қуриган қора лойдан яратди»[5].

Аммо бундай оятларга айрим ислом муаллифлари таъкидлаганидек инсонга нисбатан ҳақорат, инсонни камситишга қаратилган оятлар, деб қарамаслик керак. Энг аввало ушбу оятларнинг ахлоқий ва тарбиявий томонларига эътибор қаратмоқ зарур. Бу оятларнинг юксак маънавий-ахлоқий ва тарбиявий аҳамияти ҳақида тадқиқотчи М.О.Усмонов шундай ёзади: «Қуръон оятларида инсон бошқа маҳлуқотлар каби моддий унсурдан яратилганлиги ва бу жиҳатдан унинг бошқа маҳлуқотлардан афзал эмаслиги таъкидланади. Чунки у ҳам бошқа маҳлуқотлар сингари Аллоҳ томонидан яратилган («Маҳлуқ» деган сўз «яратилган» деган маънони англатади), одам ҳам бошқа ҳайвонлар каби бир ҳайвондир («ҳайвон» – жон эгаси деган маънони англатади). Лекин инсонни мана шундай соф биологик-физиологик моҳият сифатида талқин қилган Қуръон оятлари ҳам тарбиявий аҳамиятга эга. Яъни, бу оятларни шундай тушунмоқ керакки, инсон оддий бир моддий унсурдан яратилган экан, у ҳеч маҳал инсонларга нисбатан жабр-ситам қилмаслиги, кибр-ҳавога берилмаслиги керак, иложи борица хоксор, меҳр-шафқатли бўлиши керак»[6]. Худди шу маънода ҳар қандай инсоннинг жамиятда тутган ўрнидан қатъий назар, физиологик, жисмоний жиҳатдан аввалда ҳам, охирда ҳам бир хил келиб чиққанлиги ва бир хил тақдирга эга эканлиги таъкидланади. Юқорида эслатиб ўтганимиз тадқиқотчи М.Усмоновнинг таъкидлашича, шундай экан, инсон бу дунёда бойликка, мансабга, нуфузга, бахт-саодатга эришиши ҳам, шу билан бирга, муҳтожликка, ночорликка йўлиқиши ҳам мумкин. Аммо бу нарса бир гуруҳнинг иккинчи бир гуруҳ одамлар устидан зулм ва адолатсизликка юз ўгиришига, учинчи гуруҳнинг эса, тушкунликка тушиб, ҳаётдан четлашишига олиб келмаслиги керак. Бунда подшо-ю гадонинг, бою-камбағалнинг, амалдору-фуқаронинг бир-биридан афзаллиги йўқ, уларнинг интиҳодаги тақдирлари бир хилдир. Айтиш жоизки, Қуръондаги бундай оятлар шарқ мумтоз адабиётининг йирик

намоёндалари учун инсонларни адолатга, инсофга, меҳр-шафқатга ундовчи шеърлар битишларида улкан ғоявий манба бўлиб хизмат қилди. Чунончи, Умар Ҳайём ёзади:

Тупрокни топтайди нодон оёғи,
Билмаски, бу жомон юзин тупроғи.
Сарой, кунгирасин беаган ҳар ғишт,
Султон калласи ё вазир бармоғи[7].

МУҲОКАМА

Энди инсонни ижтимоий моҳият сифатида талқин этувчи Қуръони Карим оятларига келсак, унинг асосий тамойили «Биз одам болаларини албатта ҳурмат-эҳтиромли қилдик» деган оятда ўз ифодасини топган. Шу нуқтаи-назардан инсон ҳамма маҳлуқотнинг энг афзали, Худонинг ердаги ҳалифаси ҳисобланади. Чунки, Аллоҳ инсонга буюк неъмат бўлган ақлни берган. Инсон мана шу неъмат туфайли ҳайвондан фарқ қилади. Ушбу фикрларимизнинг исботи сифатида Қуръони Каримдан бир неча оятларни келтириб ўтмоқчимиз. «Дарҳақиқат биз Одам болаларини азиз-мукаррам қилдик ва уларни ўзимиз яратган жуда қўп жонзотлардан афзал-устун қилиб қўйдик»[8], «Эй инсонлар, дарҳақиқат биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳаво)дан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишинглар (дўст-биродар бўлишинглар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик»[9].

Ушбу оятда Ислом динининг инсоният оламига, шахс ва жамият муносабатига қўз қараши баён этилгандир. Биринчидан, барча инсонлар бир ота-онанинг фарзандларидир. Иккинчидан, инсонларнинг турли табақаларга, эл-уруғларга бўлинишлари бир-бирлари билан мол-дунё талашиб уруш-жанжал билан умр ўтказишлари учун эмас, балки бир-бирлари билан танишиб, ҳамкорлик қилишлари ва биргаликда ўзлари ҳалифа бўлган заминни обод қилишлари учундир. Шу муносабат билан ушбу фикрларимизнинг исботи учун маълум асос бўлиб хизмат қиладиган бир маълумотни келтирмоқчимиз.

Мисрдаги «Айн аш-Шамс» университетининг профессорлари Сумайя Муҳаммад Афибий ва Салом ал-Мансийлар томонидан Қоҳирада нашр қилинган. «Қуръони Каримнинг араб ва рус тилларидаги қисқача тафсири»да юқоридаги оят таржимаси ва қисқача тафсири ҳам Алоуддин Мансурнинг ўзбек тилидаги таржимаси ва унга берилган изоҳига яқиндир[12]. Қуръонда шахс ва жамият муносабати масаласини, инсонларнинг ўзаро муносабатлари масалаларини худди ана шу тамойил нуқтаи-назаридан қарамоқ лозим.

ХУЛОСА

Исломий қадриятлар тизимида диний-фалсафий тафаккурнинг ўзига хос йўналиши бўлган тасаввуф таълимоти ҳам шахс ва жамият муносабати масаласида муҳим ўрин эгаллаган. Марказий Осиёдан етишиб чиққан Абдулҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби мутасаввифлар ва тариқат асосчиларининг диний-фалсафий қарашларида ижтимоий-ахлоқий, инсоннинг маънавий камолоти масалалари тасаввуф фалсафасининг асосий жиҳатларидан бири сифатида айниқса, шахс ва жамият муносабатлари масаласида яққол кўзга ташланади. Солиқнинг жамиятдаги мол-мулкка, бойликка қараб интилиши эмас, балки Аллоҳнинг душмани бўлган шайтон қутқусини енгиб, раҳмоний фазилатларга эга бўлиши лозим. Бу диний фалсафий қарашларда инсоннинг моддий дунёга, инсоний муносабатларга нисбатан муносабати фақат бир томонга, яъни фақат Худонинг борлиғини англашга йўналтирилган бўлсада,

кишиларнинг жамиятдаги тутган ўрнига алоҳида эътибор қаратилиб, мол-мулкка хирс қўйиб, эгоистик хусусиятларидан фориғ бўлишга даъват этилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. «Дхарма» бирлик моҳиятга эга бўлган, яъни нарса ўзида сингари билиб бўлмайдиган моҳият деб ҳисоблайди.
2. Абсолют – ҳақиқий реал, аммо ақлий билиб бўлмайдиган, атрибутга эга бўлмаган назария, ғоя.
3. Нирвана – дхармани тингланиши, олий ҳақиқатга эришиш йўли.
4. Инжил. Тавротдан Мусо пайғамбарнинг биринчи китоби. Стокгольм. Библияни таржима қилиш институти. 1992. – Б.368.
5. Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Масъул муҳаррир: Ҳамидулла Караматов. Тошкент Ислом Университети нашриёти 2001. 55 сура, 14 оят. Т.: «Чўлпон».
6. С.Йўлдошев, Т.Усмонов, М.Қодиоров. Аждодларимиз мероси – мафкурамиз гавҳари. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.- Т.:2001. – Б. 36-37.
9. Усмонов М.О. Умар Ҳайём рубоийларида инсонни ижтимоий моҳият сифатида талқин қилувчи ғояларнинг тарбиявий аҳамияти. // Умар Ҳайём Нишопурий – шарқнинг буюк мутафаккири. Халқаро анжуман материаллари.-Т.: 2004. – Б.90.
10. Қуръони Карим. Ал-Исро сураси, 70 оят. 2001. - Б.201.
11. Қуръони Карим. Хужурот сураси, 13 оят.-Т.: 2001. – Б.392.
12. Толкование Священного Корана на арабском и русском языках. Каир. С.1045
13. Тешабаев, М. М. (2011). Формирование основ нравственной культуры личности в образовательном процессе и гуманистическое мировоззрение. *Credo new*, (1), 19-19.
14. Тешабоев, М. (2016). МОРАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ЛИЧНОСТИ КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА. *Theoretical & Applied Science*, (6), 85-87.
15. Yuldashev, S. U. (2019). THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES IN SOCIETY. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 187-192.
16. Yuldashev, S. U. (2019). The role of the function of stabilization and development of society in scientific management (as socio-cultural technology). *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 255-259.
17. Yuldashev, S. U. (2019). TECHNOLOGY OF SOCIAL AND CULTURAL PROJECTION IN SCIENTIFIC MANAGEMENT OF SOCIETY. *Theoretical & Applied Science*, (11), 621-623.
18. Юлдашев, С. Ў. (2022). Жамиятни инновацион бошқаришда илмий ёндашув. *Scientific progress*, 3(1), 20-25.
19. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
20. Ганиев, Б. С., & Юлдашев, С. У. (2019, March). ПРИОРИТЕТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ УЗБЕКИСТАНА. In *Современные проблемы социальной психологии и социальной работы: XIV Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием* (Vol. 20).
21. Karimov, U., Karimova, G., & Makhamadaliev, L. (2022). The role and significance of spiritual values in youth education. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(2), 181-185.

22. Teshaboev, M., & Karimov, U. (2022). THE ROLE OF ETHICAL EDUCATION IN INCREASING THE EFFICIENCY OF EDUCATION. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(02), 32-43.
23. Abdurakhmonova, M. M., ugli Mirzayev, M. A., Karimov, U. U., & Karimova, G. Y. (2021). Information Culture And Ethical Education In The Globalization Century. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(03), 384-388.
24. Arzimatova, I. M. (2021). The Role of the Family Environment in Personal Education. *International Journal of Culture and Modernity*, 10, 13-17.
25. Arzimatova, I. M., & Muminov, J. (2021). Information Of The Educational Process And Education Of A Developed Generation. *The American Journal of Interdisciplinary Innovations Research*, 3(04), 36-41.
26. Madimarovna, A. I., & Madaminovich, M. J. (2020, December). The place of aesthetic and artistic culture in the spiritual life of society and the individual. In *Archive of Conferences* (Vol. 10, No. 1, pp. 177-178).
27. Abdurahmanovich, Y. F. (2022). Features of Human Needs and Interests in Information Society. *International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences*, 2(6), 61-66.
28. Юлдашев, Ф. А. (2021). ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА ИНСОН ЭҲТИЁЖЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ. *Scientific progress*, 2(8), 347-356.
29. Yuldashev, F. A. (2021). SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF STUDYING HUMAN NEEDS IN SOCIETY. *Oriental Journal of Social Sciences*, 1(1), 17-22.
30. Akhmadiev, N. M. (2019). ISLAMIC SPIRITUAL PROSPERITY OF YOUTH IN RELIGIOUS EDUCATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 234-236.
31. Akhmadiev, N. (2019). Factors of raising the level of spiritual and social activity in the youth. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(1), 134-140.
32. Норматова, Д. (2022). Абу Райхон Беруний қарашларида шахс ва жамият муносабатларининг ёритилиши. *Общество и инновации*, 3(4/S), 528-533.
33. Норматова, Д. (2022). ДИН МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА. *Research Focus*, 1(1), 40-45.
34. Норматова, Д. Э. (2021). ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ: РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ. *Журнал естественных наук*, 1(1).
35. Норматова, Д. Э. (2019). НРАВСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ-ВАЖНЫЙ ФАКТОР ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), 157-160.
36. Ismoilovich, I. M. (2022). NAQSHBANDIYA TA'LIMOTINING TARBIYAVIY AHAMIYATI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(Special Issue 2), 88-91.
37. Salmonov, A., & Boltaboev, M. (2021, August). THE CONSEQUENCES OF THE SOVIET GOVERNMENT'S VIOLENT POLICY TOWARDS NON-MUSLIMS IN UZBEKISTAN: <https://doi.org/10.47100/conferences.v1i1.1251>. In *RESEARCH SUPPORT CENTER CONFERENCES* (No. 18.05).
38. Salmonov, A., & Boltaboev, M. (2021, June). THE CONSEQUENCES OF THE SOVIET GOVERNMENT'S VIOLENT POLICY TOWARDS NON-MUSLIMS IN UZBEKISTAN. In *Конференции*.
39. Boltaboyev, M. (2020). HISTORY OF RELIGIOUS CONFESSIONAL POLITICS IN THE SOVIET PERIOD. *Theoretical & Applied Science*, (6), 668-671.